Г.М. Валочка
Я.М. Лаўрэль
С.А. Язерская

Беларуская мова:

дапаможнік для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання

Дапаможнік
для агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання

Рэкамендавана Навукова-метадычнай установай «Нацыянальны інстытут адукацыі» Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

МІНСК «НОВОЕ ЗНАНИЕ» 2010

УДК 811.161.3(075.3)
ББК 81.2Беи-922
В15

Рэцэнзенты:

кафедра сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (кандыдат педагагічных навук, дацэнт *С.М. Якуба*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 7 г. Мінска» *Т.І. Бажкова*

Валочка, Г.М.

В15 Беларуская мова : дапаможнік для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання / Г.М. Валочка, Я.М. Лаўрэль, С.А. Язерская. — Мінск : Новое знание, 2010. — 707 с.

ISBN 978-985-475-405-5.

Дапаможнік падрыхтаваны ў адпаведнасці з праграмай уступных іспытаў у сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы па беларускай мове і змяшчае ўсё неабходнае для паэтапнай падрыхтоўкі да тэсціравання: тэарэтычныя звесткі, практычны матэрыял і тэставыя заданні. У канцы кнігі змешчаны адказы да заданняў кожнага падраздзела і да тэставых заданняў, што дае магчымасць працаваць з матэрыяламі самастойна.

Прызначаны для вучняў, абітурыентаў пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання. Можа быць выкарыстаны ў якасці дадатковага вучэбнага матэрыялу ў старшых класах агульнаадукацыйных устаноў.

УДК 811.161.3(075.3)
ББК 81.2Беи-922

ISBN 978-985-475-405-5

© Валочка Г.М., Лаўрэль Я.М., Язерская С.А., 2010
© Афармленне. ТАА «Новое знание», 2010

Змест

ПРАДМОВА 11

МАЎЛЕННЕ 13
Культура вуснага і пісьмовага маўлення 13
Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы 17
Тэкст 23
Тыпы маўлення 28
Функцыянальныя стылі маўлення 35
  Характарыстыка функцыянальных стыляў 38

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ 45
Фанетыка як раздзел мовазнаўства 45
  Вымаўленне гукаў у маўленчай плыні 48
  Чаргаванне гукаў 50
Арфаэпія як раздзел мовазнаўства 52
  Асноўныя нормы беларускага літаратурнага вымаўлення 53
Графіка як раздзел мовазнаўства 57
  Беларускі алфавіт 57
  Суадноснасць гукаў і літар 58
  Склад слова. Націск 61

Тэст 1 64

Арфаграфія як раздзел мовазнаўства 68
  Прынцыпы беларускай арфаграфіі (правапісу) 68
  Правапіс **О, Э, А** 71
  Правапіс **Е, Ё, Я** 75
  Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах 78
  Правапіс некаторых спалучэнняў зычных 81
  Правапіс У і Ў 82
  Правапіс мяккага знака і апострафа 83

Зычныя **Д — ДЗ, Т — Ц**, іх правапіс 88
Падоўжаныя зычныя, іх правапіс 91
Прыстаўныя галосныя, прыстаўныя і ўстаўныя зычныя, іх правапіс 93
Ужыванне вялікай літары 97
Фанетычны разбор слова 103
Тэст 2 105

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ 110

Паняцце пра лексіку 110
Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слоў 111
Амонімы, іх адрозненне ад мнагазначных слоў 115
Лексічная спалучальнасць слоў (словы-паронімы) 120
Сінонімы, іх роля ў маўленні 123
Антонімы, іх роля ў маўленні 127
Лексіка беларускай мовы паводле паходжання 130
Лексіка беларускай мовы паводле ўжывання 135
Лексіка беларускай мовы паводле стылістычнай характарыстыкі (дыферэнцыяцыі) 139
Актыўная і пасіўная лексіка 142
Фразеалогія як раздзел мовазнаўства 145
Фразеалагізмы, іх сэнсава-стылістычная роля ў маўленні. Адметнасць беларускай фразеалогіі 145
Лексічны разбор 152
Тэст 3 153

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ 159

Марфемы як структурна значымыя часткі слова 159
Аснова слова і канчатак 159
Корань. Аднакаранёвыя (роднасныя) словы і формы аднаго і таго ж слова. Чаргаванні зычных і галосных у аснове слова 162

Прыстаўка, суфікс, постфікс, злучальная галосная (інтэрфікс). Словаўтваральныя і формаўтваральныя марфемы 165
Правапіс прыставак. Правапіс **І**, **Ы**, **Й** пасля прыставак 168
Утваральная аснова. Асноўныя спосабы ўтварэння слоў 172
Складаныя словы, іх утварэнне і правапіс 175
Складанаскарочаныя словы, іх утварэнне і правапіс 179
Марфемны разбор 180
Словаўтваральны аналіз 181
Тэст 4 182

МАРФАЛОГІЯ 185
Прадмет вывучэння марфалогіі 185

САМАСТОЙНЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Назоўнік 187
Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў 189
Род назоўнікаў 197
Лік назоўнікаў 201
Склон назоўнікаў 204
Тыпы скланення назоўнікаў 205
Асновы назоўнікаў 206
Назоўнікі першага скланення, іх канчаткі 207
Назоўнікі другога скланення, іх канчаткі 208
Назоўнікі трэцяга скланення, іх канчаткі 212
Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў у множным ліку 212
Рознасклоняльныя назоўнікі 214
Скланенне некаторых прозвішчаў і геаграфічных назваў 217
Нескланяльныя назоўнікі 221
Утварэнне назоўнікаў 222
Правапіс суфіксаў назоўнікаў 223

Правапіс складаных назоўнікаў ... 224
Марфалагічны разбор назоўніка ... 226
Тэст 5 ... 228
Прыметнік ... 231
Прыметнік як часціна мовы ... 231
Разрады прыметнікаў ... 232
Поўныя і кароткія формы прыметнікаў ... 237
Ступені параўнання якасных прыметнікаў ... 238
Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі ... 242
Скланенне якасных і адносных прыметнікаў ... 243
Скланенне прыналежных прыметнікаў ... 246
Утварэнне прыметнікаў ... 247
Правапіс суфіксаў прыметнікаў ... 250
Правапіс складаных прыметнікаў ... 252
Пераход прыметнікаў у назоўнікі ... 254
Марфалагічны разбор прыметніка ... 254
Тэст 6 ... 256
Лічэбнік ... 260
Лічэбнік як часціна мовы ... 260
Разрады лічэбнікаў ... 262
Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ... 266
Абазначэнне прыблізнай і няпэўнай колькасці ... 267
Скланенне і правапіс лічэбнікаў ... 268
Пераход лічэбнікаў у іншыя часціны мовы ... 274
Марфалагічны разбор лічэбніка ... 276
Тэст 7 ... 277
Займеннік ... 280
Займеннік як часціна мовы ... 280
Разрады займеннікаў ... 282
Асабовыя займеннікі, іх ужыванне ў маўленні ... 283
Зваротны займеннік *сябе* ... 286
Прыналежныя займеннікі ... 287

Указальныя займеннікі, іх ужыванне........................ 289
Азначальныя займеннікі, іх значэнне і ўжыванне....... 291
Пытальныя і адносныя займеннікі............................. 293
Няпэўныя займеннікі.. 294
Адмоўныя займеннікі.. 296
Правапіс займеннікаў 297
Ужыванне займеннікаў у значэнні іншых часцін мовы 298
Пераход іншых часцін мовы ў займеннікі 300
Марфалагічны разбор займенніка 300

Тэст 8 302

Дзеяслоў... 305
Дзеяслоў як часціна мовы 305
Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў)............ 308
Правапіс *НЕ* (*НЯ*) з дзеясловамі.............................. 309
Асновы дзеяслова 309
Пераходныя і непераходныя дзеясловы 310
Зваротныя дзеясловы 311
Стан дзеяслова 313
Трыванне дзеяслова 314
Лад дзеяслова... 317
Час дзеяслова... 320
Асабовыя дзеясловы.. 322
Безасабовыя дзеясловы... 324
Спосабы ўтварэння дзеясловаў................................. 327
Марфалагічны разбор дзеяслова 328
Дзеепрыметнік 328
Дзеепрыметнік як дзеяслоўная форма 328
Дзеепрыметнікавы зварот 330
Скланенне дзеепрыметнікаў..................................... 330
Стан дзеепрыметнікаў 331
Утварэнне дзеепрыметнікаў і іх ужыванне.............. 331
Правапіс *НЕ* (*НЯ*) з дзеепрыметнікамі 334
Марфалагічны разбор дзеепрыметніка.................... 338

Дзеепрыслоўе 339
Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова 339
Дзеепрыслоўны зварот 340
Дзеепрыслоўі незакончанага і закончанага трывання ... 340
Ужыванне дзеепрыслоўяў 341
Марфалагічны разбор дзеепрыслоўя 345

Тэст 9 346

Прыслоўе 349
Прыслоўе як часціна мовы 349
Разрады прыслоўяў паводле значэння 352
Прэдыкатыўныя прыслоўі 353
Ступені параўнання прыслоўяў 354
Формы ацэнкі прыслоўяў 355
Утварэнне прыслоўяў 357
Правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў слоў ... 358
Правапіс *НЕ* (*НЯ*), *НІ* з прыслоўямі 360
Марфалагічны разбор прыслоўя 362

Тэст 10 363

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Прыназоўнік 368
Прыназоўнік як часціна мовы 368
Асноўныя значэнні прыназоўнікаў 369
Невытворныя і вытворныя прыназоўнікі 369
Прыназоўнікі простыя, складаныя, састаўныя 371
Ужыванне прыназоўнікаў са склонамі 371
Некаторыя асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў 372
Правапіс прыназоўнікаў 373
Марфалагічны разбор прыназоўніка 374
Злучнік 377
Злучнік як часціна мовы 377
Разрады злучнікаў 378
Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі 380

Правапіс злучнікаў 382
Марфалагічны разбор злучніка 383
Часціца 387
Часціца як часціна мовы 387
Разрады часціц 388
Значэнне і ўжыванне часціц *НЕ* і *НІ* 389
Правапіс часціц 391
Марфалагічны разбор часціцы 393
Выклічнік 396
Тэст 11 400

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ 407
Словазлучэнне 407
Паняцце словазлучэння 407
Будова і граматычнае значэнне словазлучэнняў 411
Віды сувязі слоў у словазлучэннях 415
Тэст 12 419

Сказ 424
Просты сказ. Двухсастаўныя сказы 431
Аднасастаўныя сказы 452
Няпоўны сказ 454
Сказы з аднароднымі членамі 456
Злучнікі пры аднародных членах сказа 459
Сказы са звароткамі 467
Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі словамі (спалучэннямі слоў). Пабочныя і ўстаўныя сказы 470
Словы-сказы 473
Сказы з адасобленымі членамі 475
Сказы з параўнальнымі зваротамі 480
Тэст 13 490

Складаны сказ 514
Складаназлучаныя сказы 515
Складаназалежныя сказы 518

Бяззлучнікавыя складаныя сказы 538
Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак 544
Спосабы перадачы чужой мовы 549
Цытаты 552
Тэст 14 558

АДКАЗЫ 576
Маўленне 576
Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія 580
Лексіка. Фразеалогія 602
Марфемная будова слова. Словаўтварэнне 623
Марфалогія 633

САМАСТОЙНЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ 633
Назоўнік 633
Прыметнік 637
Лічэбнік 641
Займеннік 643
Дзеяслоў 646
Прыслоўе 653

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ 657
Прыназоўнік 657
Злучнік 659
Часціца 660
Выклічнік 661
Сінтаксіс і пунктуацыя 663
Словазлучэнне 663
Сказ 671
Складаны сказ 693

Прадмова

Прапанаванае выданне мае на мэце дапамагчы старшакласнікам, абітурыентам паўтарыць і сістэматызаваць веды па беларускай мове, а таксама набыць навык працы з тэстамі, якія сталі апошнім часам асноўнай формай праверкі ўзроўню падрыхтаванасці вучняў па тым ці іншым вучэбным прадмеце.

Мэта і задачы дапаможніка вызначылі яго структуру. Раздзелы кнігі і іх змест адпавядаюць праграме ўступных іспытаў у сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы па беларускай мове. Вучэбны матэрыял у дапаможніку размеркаваны па вызначаных праграмай раздзелах: «Маўленне», «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія», «Лексіка. Фразеалогія», «Марфемная будова слова. Словаўтварэнне», «Марфалогія», «Сінтаксіс і пунктуацыя».

Кожны раздзел у адпаведнасці з логікай вывучэння прадмета ўключае падраздзелы, дзе спачатку прыводзяцца тэарэтычныя звесткі, якія ілюструюцца прыкладамі, што дапамагаюць асэнсаваць функцыю той ці іншай моўнай з'явы і характэрныя яе асаблівасці ў маўленні. Тэарэтычны матэрыял у кожным параграфе выкладаецца ад агульнага да прыватнага і мае пэўную форму падачы.

Значок ! адпавядае выразу «Звярніце ўвагу!». Ім пазначаны тэарэтычныя звесткі, якія, магчыма, выклікаюць цяжкасці пры засваенні.

За тэарэтычнай часткай ідзе практычная, у якой прапануюцца разнастайныя практыкаванні для замацавання матэрыялу і выпрацоўкі адпаведных уменняў і навыкаў.

У канцы кожнага раздзела змешчаны кантрольныя тэсты абагульненага характару, якія падаюцца ў двух варыянтах і дазваляюць праверыць ступень засваення тэарэтычнага і практычнага матэрыялу па адпаведнай тэме.

Адказы да заданняў кожнай тэмы і да тэставых заданняў прыведзены ў канцы кнігі, што дае магчымасць працаваць з дапаможнікам самастойна. Выконваючы тэставыя заданні,

вучань (абітурыент), па-першае, набывае неабходны навык працы з такой формай кантролю ведаў, уменняў і навыкаў, а па-другое, мае магчымасць самастойна ацаніць уласныя веды і своечасова выявіць прабелы ў сваёй падрыхтоўцы. Пры няправільным выкананні практыкаванняў ці тэставых заданняў неабходна яшчэ раз звярнуцца да адпаведнага раздзела дапаможніка.

Знаёмства з тэхналогіяй тэставых заданняў дапаможа дабіцца належнай выніковасці на цэнтралізаваным тэсціраванні.

Выданне з поспехам можа быць выкарыстана не толькі пры падрыхтоўцы да цэнтралізаванага тэсціравання. Тэарэтычным матэрыялам і практычнымі заданнямі можна карыстацца як на ўроках беларускай мовы, так і ў час групавых або індывідуальных заняткаў з вучнямі старшых класаў агульнаадукацыйных устаноў.

Аўтары спадзяюцца, што напісаная імі кніга акажа дапамогу кожнаму, хто вывучае беларускую мову і хто хоча паспяхова вытрымаць уступны экзамен па беларускай мове ў выбраную навучальную ўстанову.

Дапаможнік падрыхтаваны ў адпаведнасці з новай рэдакцыяй «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», якія ўступаюць у дзеянне з 1 верасня 2010 года.

Вучэбнае выданне

Валочка Ганна Міхайлаўна
Лаўрэль Яўген Мяфодзьевіч
Язерская Святлана Анатольеўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
дапаможнік для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання

Рэдактар *К.П. Гарэлік*
Мастак вокладкі *С.В. Кавалеўскі*
Камп'ютарная вёрстка *С.І. Лучанок*
Карэктар *К.А. Сцяпанава*

Падпісана да друку 29.06.2010.
Фармат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папера афсетная. Гарнітура Школьная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 41,15. Ул.-выд. арк. 34,9.
Тыраж 5100 экз. Заказ №

Таварыства з абмежаванай адказнасцю «Новое знание».
ЛИ № 02330/0133439 ад 30.04.2004. Вул. Шаранговіча, 7-213б. Мінск.
Паштовы адрас: а/с 79, Мінск, Рэспубліка Беларусь.
Тэлефон/факс: (10-375-17) 289-15-07. E-mail: nk@wnk.biz

http://wnk.biz

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў
у ДВПА «Пскоўская абласная тыпаграфія».
Вул. Ротная, 34, 180004, г. Пскоў, Расія.